

KAYSERİ HİRİSTİYANLARININ 19. YÜZYILDA SANCAK YÖNETİMİNE KATILMALARI ÜZERİNE*

Çağdaş Lara ÇELEBİ**

Özet

Toplumların yapısal karakteristiklerine bağlı olarak, farklı yerlerde yönetim sistemleri çeşitlilik gösterir. Toplum birden fazla etnik ve dini gruptan oluştuğunda, kanun yapımı sürecinde birçok faktör rol oynar. Çünkü tasarlanan kurallar toplumu oluşturan bütün unsurların yaşam biçimini ve toplum üyelerinin birbirleriyle olan ilişkilerini etkileyecektir. 19. Yüzyıl boyunca çeşitli etnik ve dini toplulukları bünyesinde barındıran Osmanlı İmparatorluğu yönetim sistemi çok önemli değişimlere şahit olmuştur. Bu çalışmanın amacı 19. Yüzyıl sonunda (özellikle 1870-1880 yılları arası) uygulanan yönetim reformlarının Kayseri¹ sancağındaki millet toplulukları arasındaki ilişkileri ne yönde etkilediğini analiz etmektir.

Anahtar Kelimeler: 19. Yüzyıl, Kayseri, yönetim, gayrimüslimler, reform.

Abstract

ON THE INVOLVEMENT OF KAYSERİ'S CHRISTIANS IN THE 19TH CENTURY SANJAK ADMINISTRATION***

Depending on the structural characteristics of societies, the administrative systems show diversities in different places. When the given society consists of more than one ethno-religious group, many factors play a role during the law-making process, because the conceived rules will affect the lifestyle and mutual relations of the members of the society. Throughout the nineteenth century, there were very

---

* Bu makale 'Socio-Economic Relations of the Christian and Muslim Communities of Kayseri (in Cappadocia) in 1870-1880', Atina Üniversitesi, Felsefe Fakültesi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Doktora Tezi, Atina 2009, künyeli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr., Email: cagdaslara@hotmail.com

** Makalenin Geliş Tarihi: 05.12.2016

Makalenin Kabul Ediliş Tarihi: 07.04.2017

¹ 19. Yüzyılda Kayseri Kapadokya bölgesinin Merkezi olarak kabul edilirdi, Bkz.: William Martin Leake, **Journal of a Tour in Asia Minor with Comperative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country**, London, John Murray, 1824, s. 64.

important alterations in the administration system of the Ottoman Empire, which sheltered various ethnic and religious communities. The purpose of this article is to analyze in what ways the administrative reforms implemented in the late 19th century (particularly between 1870 and 1880) affected the relations between the nation communities in Kayseri sanjak.

Key Words: 19th Century, Kayseri, administration, non-Muslims, reform.

Giriş

Makalede, dönemin bütün idari reformlarını incelemek yerine sadece konumuzla ilgili olarak Kayseri Hıristiyanlarının yeni kurulan yönetim konseyleri, mahkemeler, belediyeler ve bazı devlet kurumlarında yer almalarından bahsedilecektir. 19. Yüzyılın son dönemini seçmemizin nedeni direkt olarak dönemin birbiriyle çelişen gelişmeleriyle ilgilidir. Bir tarafta, Osmanlı topraklarında ilk kez millet gruplarının temelindeki dini farklılıkları göz ardı edip ortak bir ‘Osmanlı’ kimliğini vurgulayan Osmanlılık politikası öne çıkmaktadır. “Geç dönem Osmanlı Tanzimat reformlarının altını çizen, Müslüman ve gayrı-Müslimler arasındaki eşitliği kurmayı amaçlayan düşünce 1856 Hatt-ı Hümayun’unda yayınlandı. Bu [durum] Baba-ı Ali’nin imparatorlukta komünel ilişkileri yeniden düzenleme çabası ve tabi-vatandaşları arasında ortak kimliği, Osmanlılık diye bilinecek fikri, desteklemesinin bir parçasıydı”².

Diğer tarafta incelediğimiz çağ, eylemlerinin sonuçları imparatorlukta yeni millet topluluklarının oluşumuna yol açan, Amerikalı’dan Fransız’a, İskoç’a, Protestan’dan Katoliğe çeşitli misyoner grupların akımına uğramıştır³. 1831’de Katolik, 1850’de Protestan milletinin kabulü, oluşturulmaya çalışılan ortak Osmanlı kimliğini desteklememiş, onunla çelişmiş ve yeni dini parçalanmaların ortaya çıkmasına neden olmuştur.

² Fruma Zachs ve Basilius Bawardi, ‘Ottomanism in Syrian Patriotism in Salim al-Bustani’s Thought’, *Ottoman Reform and Muslim Regeneration*, (Der. Itzhak Weismann and Fruma Zachs), London, I. B. Tauris, 2005, s. 111.

³ Çağdaş Lara Çelebi, *Ottomanism and Inter-Communal Relations: Sanjak of Kayseri in the Decade of 1870-1880*, Berlin, Lambert Academic Publishing, 2011, s. 61-65, 151-155, 206, 209; Michael Marten, *Attempting to Bring the Gospel Home, Scottish Missions to Palestine 1839-1917*, New York, Tauris Academic Studies, 2006, s. 1-2.

1. Osmanlıda Reform Dönemi Öncesi Gayrı-Müslim Yönetimi Üzerine

Birbiriyle tezat gelişmelerin yaşandığı böylesi bir durumda, konumuza reform dönemi öncesi gayrı-Müslim yönetimiyle başlamamız uygun olacaktır. Örnek olarak kısaca Rum milleti yönetimine baktığımızda, “Osmanlı ülkesindeki cemaatin işleyişi basit ama komplikeydi: Köy muhtarından ve ihtiyar heyetinden, şehirlerin cemaatleri tarafından kaza, liva ve vilayet seviyesinde seçilen meclis üyelerine kadar (sonuncusunun meclislerine üyeler Kilise Karma Komisyonu seviyesinde seçilirler) cemaatin Osmanlı idari sistemi ile yatay ve dikey birleşmesine olanak sağlayan pek çok hiyerarşik seviye oluşmaktadır”⁴.

Yani, büyük merkezlerden küçük yerleşim birimlerine kadar her yerde Osmanlı gayrı-Müslimleri kendi yönetim organları ile yönetiliyordu. Ayrıca, kasaba ve mahallelerde –muhtarlar ve konseyleri dışında- kocabaş, çorbacı, kızır⁵ gibi çeşitli idari ve vergi toplama⁶ görevleri verilen yetkililer vardı ve bu kişiler devlet ve kendi cemaatleri arasında aracılık rolü oynuyorlardı. Aynı şekilde, gayrı-Müslim toplulukların dini meseleleri kendi din adamları tarafından yönetiliyordu⁷.

⁴ Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya 19. Yüzyıl-1919: Rum Milletinden Yunan Ulusuna Yunan-Ortodoks Cemaatler**, Athens, Elinika Grammata, 1997, s. 327; Ayrıca Bkz.: Christopher Oskanyan, **The Sultan and his People**, London, Derby and Jackson, 1857, s. 340; Ali Aktan, “Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri’de Gayrimüslim Tebaanın Durumu”, **III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)**, Kayseri, 2000, s. 8, 11. Osmanlıda, kendi yönetim organları dışında gayrı-Müslimler yabancı konsolosluklar tarafından da korunuyorlardı, Bkz.: John Murray, **A Hand Book of Travellers in the Ioanian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople: Being a Guide to the Principle Routes in Those Countries, Including a Description of Malta, with Maxims and Hints for Travellers in the East**, London, John Murray, 1845, s. 281. Adolphus Slade’e göre, Osmanlı imparatorluğunda Rum milleti diğer gayrı-Müslim millet gruplarına göre daha öncelikliydi ve her anlamda durumları diğerlerinden daha iyiydi, Bkz.: Adolphus Slade, **Records of Travels in Turkey, Greece & c. and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831**, C. 2, London, Saunders and Otley, 1833, s. 301, 303.

⁵ **Atina Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (AKAAM). Sözlü Tarih Arşivi**, KP 135 Kayseri-Çukur, bölüm: Çalışanlar ve hizmetliler.

⁶ **Selanik Amerikan Anadolu Koleji (SAAK). Missionary Letter of J. V. Leonard, Kayseri** (Reel 585, folio no. 161), 6; **AKAAM. (Elyazması Biyografiler) İoannis Meneksopoulos, Ta Sillata: Toplum Kurumu**, (Selanik, 1957), 8; M. A. Ubcini, **Letters on Turkey, an Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire, the Reformed Institutions, Army, Navy & c.**, C. 1, London, John Murray, 1856, s. 46-47.

⁷ Bilal Eryılmaz, **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2006, s. 215.

Bazı bölgelerin yerel yönetimlerine, bu tür idari görevli ve organların yanında farklı toplumsal katmanlardan insanların dahil olduğunu görüyoruz. Mesela İzmir’de, 18. Yüzyıldan itibaren yeni bir sosyal tabaka olarak ortaya çıkan, zanaatkar ve tüccarlardan oluşan Rum orta sınıfının zaman içerisinde Rum milleti yönetimindeki ruhban sınıfı gibi geleneksel güçlerin yanında yer almayı talep ettiği ve sonunda bunu başardığı bilinmektedir⁸. Aslında aynı milletten farklı toplumsal grupların işbirliği, cemaat yönetiminin daha da güçlenmesine yol açmıştır. Öyle ki, İzmir’in Rum cemaati idarecileri neredeyse merkezi devlet otoritesinden özerk hareket eder hale gelmişlerdi⁹.

Kayseri’nin bulunduğu Kapadokya bölgesinin tamamı ele alındığında, buradaki Rum topluluklarının iktisadi varlıklarının İzmir’deki eşdeğerleri kadar güçlü olmadığı ve bu nedenle böylesi bir idari sistemin gelişimini destekleyemeyecekleri ortadadır. Kapadokya’da Rum milleti içerisinde ruhban sınıfı, toplumun diğer gayrı-Müslim öğelerine göre daha fazla söz sahibiydi. Yine de, Kayseri Rumlarının durumu Kapadokya’nın diğer bölgeleriyle kıyaslandığında bir dereceye kadar farklılık gösterir. Çünkü 19. Yüzyılın sonlarına doğru buradaki Rum tüccar sınıfı da toplum içerisindeki pozisyonlarını sağlamlaştırma sürecine girmiştir.

Tarihi kaynaklar Kayserili Rumların İzmir’deki Rumlar gibi toplumsal güç oluşturmamalarının nedenini Kayseri’nin demografik karakteristiği ile ilişkilendirirler. Bahsedilen dönemin salnamelerine baktığımızda –mesela 1882 yılında- Ermeniler, Müslümanlardan sonra en büyük topluluk olarak karşımıza çıkar. 48,211 Müslüman, 17,023 Ermeni, 11,242 Rum, 267 Protestan ve 150 Katoliğin ikamet ettiği sancağın Rum sakinlerinin sayısı mevsimsel ve daimi kitlesel göçlerle sürekli azalma eğilimindedir¹⁰.

⁸ Philippos Iliou, **Toplumsal Mücadeleler ve Aydınlanma. İzmir Vakası (1819)**, Athens, Etaireia Meletis Neou Elinismou-Mnimon, 1986, s. 10-12.

⁹ Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 338-340. Bu nedenle, kendi cemaat yöneticileri, kilise ve okul yönetimleri ve muhtarlarıyla, İzmir’in Rum topluluğu kendisini “tamamlanmış cemaat” (*ολοκληρωμένη κοινότητα*) olarak tanımlıyordu, Bkz.: **AKAAM. Sözlü Tarih Arşivi**, KP I 4 Göztepe-İzmir, bölüm: Özyönetim.

¹⁰ Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 361-363, 368-369. 19. Yüzyıl boyunca Kayseri yönetim sınırları değişmiştir. 1844-47 yıllarında Sivas eyaleti altındayken 1850’den itibaren Bozok eyaletine dahil edilmiştir. 1868’de bir kez daha el değiştirip Ankara vilayetine bağlanmıştır, Bkz.: **AKAAM. Sözlü Tarih Arşivi**, KP 45-A Kayseri, bölüm: Türk yönetimi; Necmettin Gürler, **212 Numaralı Şer’iye Sicili (H. 1270-1273/ 1853-1856)**, Erciyes

Sonuç olarak, 19. Yüzyıl idari reformları öncesinde de bölgesel güç dengelerine paralel olarak Osmanlı gayrı-Müslimleri yerel yönetimlere katılmışlardır. 1864'te daha ilerici, kapsamlı ve sosyal kaynaşmaya hizmet eden bir yönetim için *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnâmesi* yürürlüğe girmiştir. Buna göre, eyalet ve daha alt kademelerdeki yönetim birimlerinde bütün gayrı-Müslim grupların yönetim konseylerindeki temsil etme hakları onaylanmıştır. Aslında İmparatorluk topraklarının bazı bölgelerinde gayrı-Müslim temsilcilerin yerel konseylerde yer almalarının örneklerine 18. Yüzyılda da rastlanabilir¹¹. Fakat, 1864 ve daha sonraki 1871 vilayet nizamnameleri imparatorluk topraklarındaki yerel konseylerin tamamını kapsayan bir kanundur ve farklı millet gruplarının yaşadıkları yerlerde gayrı-Müslimlerin yönetime katılımını resmen 'prensip' olarak kabul etmiştir¹².

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Master Tezi, Kayseri 2001, s. 452; Muhittin Aydoğan, **91/1 Numaralı Sicil (1683)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Master Tezi, Kayseri 2002, s. 206-207; Ioannis Kalfoglous, **Küçük Asya Yarımadası'nın Coğrafi Tarihi**, (Der. Stavros Th. Anestides), Athens, Kentro Mikrasiatikon Spoudon, 2002, s. 147, 288; Çağdaş Lara Çelebi, *Ottomanism and Inter-Communal Relations*, s. 156; B. Chantre, **1893 Kapadokya Seyahati**, (çev. Maria Papadopoulou), Athens, Trohalia, 1999, s. 129. Kayseri de dahil olmak üzere Karaman ve çevresindeki Rum cemaatinin kökeni hakkında farklı argümanlar vardır. Bazı tarihçiler Karamanlıların Grek asıllı olduğunu fakat Osmanlı döneminde teşvik yoluyla veya dönemin sosyo-politik ve ekonomik şartlarından dolayı kendi dillerini bırakıp Osmanlıca öğrendiklerini düşünürler. Diğer görüşe göreyse Karamanlıların kökeni aslen Bizans döneminde Karaman ve çevresine yerleştirilen Türk kavimlerinden gelen savaşçılara dayanmaktadır. Daha fazla bilgi ve tartışma için Bkz.: Speros Vryonis Jr., "Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the Fourteenth Through the Sixteenth Century", **Islamization and Cultural Change in the Middle Ages**, (Haz. Speros Vryonis), Wiesbaden: Otto Harrassowitz, s. 128-129; Murat Tongal, **Geçmişten Günümüze Karaman Türkleri**, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Master Tezi, Gebze, 2007.

¹¹ Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 320-321.

¹² Özellikler 1839 sonrası yapılan idari değişimler, yönetim birimleri ve personelleri arasındaki karşılıklı destek ve birliği amaçlamıştır. 1840'dan itibaren yeni idari meclisler kurulmaya başlanmış ve zaten kurulu olan meclisler bütün yönetim kademelerinde (mesela kaza meclisleri ve 1849'dan itibaren eyalet meclisleri) yeniden yapılandırılmıştır. İlerleyen yıllarda Osmanlı Devleti daha fazla düzenlemeler yapmıştır, Bkz.: Erik Jan Zürcher, **Turkey: A Modern History**, London, Palgrave, 1994, s. 59; M. A. Ubicini, **Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire, the Reformed Institutions, Army, Navy &c.**, C. 1, London, John Murray, 1856, s. 45; Özlem Gülenç, **Tanzimat'ın İlk Yıllarında Yapılan Yasal Düzenlemeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakın Çağ Tarihi) Anabilim Dalı, Master Tezi, Ankara 2002, folio nos. 5814-47 (29 Zilhicce 1255), 6203-52 Takvim-i Vekayi no: 288, (5 Cemaziyelahir 1261); Sedat Bingöl, **Tanzimat Devrinde Osmanlı'da**

2. Meclis-i İdâre-i Liva ve Meclis-i Temyîz-i Liva

19. yüzyılın sonunda Kayseri Sancağı'nın başında Müslüman ve Hristiyan temsilcilerin yönetime dahil edildiği iki farklı konsey bulunmaktaydı: *meclis-i idâre-i liva* ve *meclis-i temyîz-i liva*. Mutasarrıf tarafından yönetilen *meclis-i idâre-i liva*, *a'zâ-i tabiyye* ve *a'zâ-i müntehabe* olarak bünyesinde iki grup üye ihtiva ederdi. Olağan üyelerin içinde Müslüman ve Hristiyan bütün millet gruplarının dini temsilcileri de yer almaktaydı. Yani, Kayseri sancağı *meclis-i idâre-i livasında* müftü dışında Rum metropoliti, Ermeni ve Katolik murahhasalarının katılımlarını görüyoruz¹³. Yeni düzenlemelere göre meclisin seçilmiş üyelerinin de yarısının gayrı-Müslim olması gerekiyordu. Olağan gayrı-Müslim üyelerin aksine bu azaların hangi milletten olacağı belirtilmemiştir¹⁴. Bu nedenle Osmanlı genelinde birbirinden farklı pratikler uygulanıyordu.

Ankara salnamelerine baktığımızda Kayseri idare meclisinde Musevi milletinden temsilci göremiyoruz. Bunun nedeni bahsedilen dönemde sancakta bu milletten yerleşik halk bulunmamasıyla ilgili olmalı. Diğer gayrı-Müslim grupların temsilcileri arasında eşitlik sağlanmaya çalışılsa da, her seçimde aynı güç dengesini yansıtan eşitlik kurulamamıştır. Mesela 1891'de seçilmiş gayrı-Müslim üyelerin iki Ermeni tarafından, Kiguruk Efendi ve Nevakus Efendi, temsil edildiklerini görüyoruz¹⁵. Bunun dışında, dikkatimizi çeken bir başka nokta ise, Kayseri idari meclisinin 'seçilmiş' üyeleri arasında

---

Yargı Reformu: Nizamiye Mahkemeleri'nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2004, s. 67; Paul Dumont, "La période des Tanzimât (1839-1878)", *Histoire de l'empire Ottoman*, (Der. Robert Mantran), Lille, Fayard, 1989, s. 91-92; Musa Çadırcı, *Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991, s. 265-266; Özlem Gülenç, 'Yasal Düzenlemeler', folio nos. 1777-55 & 56 *Mecmua-i Kavanin* 1267-56 (19 Rebiülahir 1265).

¹³ **İSTANBUL BEYAZIT DEVLET KÜTÜPHANESİ (İBDK)**. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa 2, (1872-1873), s. 53.

¹⁴ **İBDK**. *Ferman-ı Adalet*, Düstur, C. 3 (İstanbul 1292), s. 3-4; K. Lamas, 'Osmanlı Hakimiyeti Zamanında ki İhtiyar Heyetleri Kurumu Üzerine', *Mikrasiatika Hronika*, Sayı: 3 (1940), s. 39; İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000, s. 81.

¹⁵ **İBDK**. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa 2, (1872-1873), s. 53; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1873), s. 66. 1882'de konseyin seçilmiş gayrı-Müslim üyeleri olarak başka isimler görüyoruz: Rum Dimitraki Ağa ve büyük ihtimalle Ermeni olan Danil Ağa, Bkz.: **İBDK**. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa 10, (1881-1882), s. 134; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* defa 12, (1891-1892), s. 174.

bazı yıllarda Potestan rahiplere rastlamamızdır. Aslında ruhban sınıfı üyelerinin seçilmiş üyeler arasında bulunması standart bir uygulama değildi¹⁶. Öyleyse, neden Ermeni, Rum veya Katolik din adamları değil de Protestan rahipleri seçilmiş üyeler arasında görüyoruz sorusunu cevaplamalıyız.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz gibi, 1870'lerin ilk yıllarındaki idare meclislerinin 'olağan' üyeleri arasında Rum, Ermeni ve Katolik din adamları vardı. Ama Protestan din adamları bu üyeler arasında bulunmuyordu. Katolikler her ne kadar Kayseri'deki en küçük cemaat olsa da, 1850 yılında millet olarak tanınan Protestanlara göre daha erken, yani 1831 yılında Osmanlı otoritelerince resmen millet olarak tanınmışlardı. Büyük ihtimalle bu nedenle Kayseri idare meclislerinde Protestanlardan daha önce 'olağan' üyeler arasında yerlerini almışlardır¹⁷.

İlerleyen yıllarda Protestan din adamlarının da gayrı-Müslim olağan üyeler olarak idare meclislerine kabul edilmeleri, akla Protestanların zaman içerisinde Misyoner aktiviteler aracılığıyla Kayseri ve çevresinde sosyal-politik konumlarını sağlamlaştırmalarını getiriyor. Bu düşünce doğrudur fakat, Protestan ve diğer gayrı-Müslim üyelerin konseylere seçimleri aynı zamanda seçime girecek olan şahısların kişisel yetenekleriyle doğru orantıda gerçekleşmiş görülüyor. Örneğin, 1893'e kadar idare meclisindeki Protestan olağan üyelik pozisyonu neredeyse her yıl aynı kişi tarafından, Rahip Kenobi Yarabian, tarafından temsil edilmiştir. İsmi, onun daha sonra Protestan olmuş bir Ermeni olduğunu belirtir¹⁸.

Dönemin Protestan misyoner yıllık raporları da aynı gerçeği onaylar. Rahip W. A. Farnsworth (American Board of Commissio-

¹⁶ Kayseri'de Protestan din adamı üyeliği seçimine örnek için, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 7, (1878), s. 97.

¹⁷ Bahsedilen dönemde Protestan ruhban sınıfı üyeleri 'olağan' değil 'seçilmiş' üye olarak katılımda bulunabiliyordu. İlerleyen senelerde Protestan rahipler de 'olağan' üyeler olarak meclislere dahil olmuşlardır, Bkz.: **İBDK Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 2, (1872-1873), s. 53; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 3, (1873-1874), s. 66; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 5, (1876), s. 74; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 7, (1878), s. 97; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1891-1892), s. 174; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1893-1894), s. 208; **SAAK**. Reel 589, folio no. 105 (The Annual Report of ABCFM for the years 1876-1877), s. 9-10, 74.

¹⁸ 1870 ve 80'lerin bazı yıllarında Protestan temsilci katılımını göremiyoruz. Örnek olarak, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1882), s. 134.

ners for Foreign Missions üyesi) tarafından yazılan 1874-1875 Kayseri İstasyonu Yıllık Raporu, yerel mahkemelerin kurulumu safhasında yerli Protestanların dışlanması, politik açıdan ‘göz ardı’ edilmelerinden bahseder. Bu durum direkt olarak yerel yöneticilerin ve Hıristiyanların (Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeni) açık olarak Protestanların yönetime girmelerine itiraz etmelerinden kaynaklanmaktadır¹⁹.

Fakat, sadece birkaç yıl sonraki misyoner mektuplarında tamamen farklı bir manzarayla karşılaşılıyor. Buna göre, Kayseri ve çevresindeki Amerikan misyonerlerinin siyasi pozisyonları, ‘hiç bu kadar iyi olmamıştı. Rahip Kenope Yarabian’ın Meclis veya Yürütme konseyi üyesi olarak etkisi, çok iyi, belki de diğer gayri-Müslim üyelerden daha büyük ve [bu] etki dış-istasyonlarımızın birçoğunda hissedildi. Everek’deki vaazcı konseyin üyesi, yöneticisi [bir kelime eksik] yapıldı ve iki üç yıl öncenin hor görme ve hapse atmalarının [yerini] sadece Hükümetten şeref aldı’²⁰.

Rahip Farnsworth’un belirttiği gibi, idare meclisinde bir Protestan üyenin varlığı olumlu anlamda ani bir değişime neden olmuştu. Aslında bu çeşit üyelik seçimlerinde birçok kriter rol oynuyordu. Hristos Hacıyosif, genelde Hıristiyan ve Müslüman meclis üyelerinin toplumun yüksek sınıfından geldiklerini ve çoğunun varlıklı insanlar olduğunu fakat sadece zengin olmanın yeterli vasıflara sahip olmak anlamına gelmediğini vurgular. Toplum içinde saygın ve

¹⁹ SAAK. Reel 589, folio no. 104 (The Annual Report of ABCFM for the years 1875-1876), s. 13, 17. Rumların lokal yönetim birimlerindeki etkin güçlerine örnek için, Bkz.: SAAK. Reel 591, folio no. 46, 4. 1870’ler öncesi Kayseri’deki yerel idarecilerin misyonerlere karşı verdikleri mücadele için, Bkz.: **The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations**, C. 50, Boston, T. R. Marvin 1854, s. 321; **The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations**, C. 54, Boston, T. R. Marvin, 1858, s. 151. Yerel idareciler dışında, merkez hükümetin mücadelesine de bazı misyoner dökümanlarında rastlamak mümkündür, Bkz.: **The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations**, C. 57, Boston, T. R. Marvin & Son, 1861, s. 75. Ender de olsa, yerel idarecilerin misyonerlere karşı halk tarafından yapılan hareketleri kınamalarına rastlanmaktadır, Bkz.: **The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations**, C. 62, Boston, T. R. Marvin & Son, 1866, s. 75.

²⁰ SAAK. Reel 589, folio no. 105 (The Annual Report of ABCFM for the years 1876-1877), s. 9-10.

güvenilir insanlar olmaları gerekirdi²¹. Bu sebepten dolayı, özellikle ‘seçilmiş’ üyelerin idari konseylere katılımları –yukarıdaki örnekte bahsedildiği gibi- toplumdaki farklı grupların birbirine algısını olumlu yönde etkileyecek bir ortam yaratabilirdi.

Bu noktada Kostas Kostis gayrı-Müslim ruhban sınıfının idare meclislerine katılımının, ruhban sınıfı üyelerinin mevkilerini Osmanlı yerel yönetim kademelerinde pekiştirerek onları resmi devlet görevlileri haline getirdiğini söyler²². Gayrı-Müslim ruhban sınıfı üyelerinin yerel meclislere kabulünü sağlayarak, onları legal devlet kurumları çatısı altına alan Osmanlı devleti bu adımıyla bir açıdan gayrı-Müslim dini otoritelerin etki alanlarını sınırlamayı amaçlamış olmalıdır. Çünkü yeni sistem devlete, ruhban otoritelerin kendi millet topluluğu üyeleri ile olan ilişkilerini daha yakından denetleme olanağı sunuyordu. Bahsedilen dönemde Kayseri’deki misyoner hareketliliğin yoğunluğunu düşünürsek, bu çeşit bir kontrol mekanizmasının devlet için ne derece gerekli olduğu anlaşılır. Konuya bu açıdan yaklaştığımızda görüyoruz ki yeni idari reformlar sadece farklı millet topluluğu üyelerinin daha yakın temas sağlamalarına olanak vermekle kalmamış, aynı zamanda Osmanlı devletine millet toplulukları arasındaki ilişkileri eskiye oranla daha yakından takip etme imkânı sağlamıştır.

Aslında Osmanlı yönetim sistemindeki yeni meclislerin kuruluşunu biraz daha irdelememiz gerekir. Çünkü bu kurumlar millet grupları arasındaki ilişkileri düşünülenden daha fazla etkilemişlerdir. Mesela H. A. R. Gibb, idari meclislerin oluşmasını Montesquieu ve Machia-

²¹ Hristos, Hatziosif: **Sinasos: Tarihsiz Bir Yerin Tarihi**, Heraklion, Panepistimiakes Ekdoseis Kritis, 2005, s. 178-180.

²² Kostas Kostis, “İslahatlar Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nun ‘Rum’ Bölgelerinde Cemaatler, Kilise ve Millet”, **Mnimon**, Sayı: 13 (1991), s. 73. 1864 *İdâre-i Umûmiye-i Vilâyet Nizamnamesi*’ ne göre eski yönetim birimleri Fransız *département* sistemi temel alınarak tekrar yapılandırıldı. Mesela, *eyaletlerin* boyutları daraltılarak *vilâyet* halini aldılar. Daha önceki sisteme göre ilk bakışta büyük farklar yokmuş gibi görünse de aslında bu değişimle gayrı-Müslim din otoritelerinin de sınırları tekrar belirlenmiştir. 1864 öncesi yargı sınırları ile eyalet sınırları uyum göstermeyebiliyordu. Bu nedenle geniş metropolitlerin etki alanları daraltılırken, az olanlarınmki genişletilmiştir, Bkz.: Andreas Ath. Antonopoulos, **Osmanlı İmparatorluğu Rumları ve Doğu Sorunu 1866-1881: İstanbul ‘Neologou’sunun Tanıklığı**, Athina: Ekdoseis Tsoukatou, 2007, s. 124-125; Naim Kapucu ve Hamit Palabıyık, **From Tradition to Modern Age: Handbook of Turkish Public Administration**, Ankara, International Strategic Research Administration, 2008, s. 138; Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 321; İlber Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 61.

velli'nin Batı feodalizmini Doğu despotizminden ayırdığını düşündüğü, ara-yapının (intermediate structure) oluştuğunu varsayar. Ara-yapı, Durkheim'in bahsettiği 'sivil toplum' veya 'ikincil yapı'nın oluşmasının temel elementlerindedir²³. Merkezi otoriteden özerk olarak işlemesi gereken bu element, Doğu ve Batı medeniyetlerinde yapısal farklılıklar içerir. Bu nedenle, Batı toplumlarındaki ara-yapılar bazı sosyal değişimlere yol açıp Batı düşüncesinin oluşumunda önemli rol oynarken, Doğu toplumlarında bu çeşit organizasyonlar (mesela kasaba meclisi ve loncalar) yerel devlet otoritelerinin denetimi altında olmalarından dolayı sınırlı bir faaliyet alanı içerisindedirler²⁴.

Şüphesiz Kayseri'deki idare meclisleri merkezi hükümetin politikalarını uygulamayı amaçlamıştır. Fakat buna rağmen Osmanlılık gibi dönemin belli başlı ideolojilerini bile, etkili bir biçimde toplumda yayamamışlardır. Peki, neden devlet desteğine rağmen Kayseri'deki 'ara-yapılar' devlet ideolojisini yayamamıştı? Bu durumun nedenlerini araştırdığımızda karşımıza 19. Yüzyıl sonu Kayseri'sinde birden fazla ara-yapı olduğu gerçeği çıkar: devlet tarafından kurulan idare meclislerine paralel, sadece gayrı-Müslimler tarafından oluşturulmuş eyalet meclisleri de vardır.

Gayrı-Müslim meclislerin en göze çarpan örneklerinden birini Rum eyalet meclisleri oluşturur. Bu meclisleri Osmanlılık politikası çerçevesinde değerlendirmek için raporlarında üye seçiminden, meclisin cemaat ile ilgili aldığı bazı önemli kararlara kadar birçok meseleden bahseden 1875 Kayseri Rum eyalet meclisi raporları gü-

²³ Emile Durkheim, **The Division of Labor in Society**, London: Free Press, 1964, s. 28. Daha fazla ayrıntı için Bkz.: H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, **Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. Islamic Society in the Eighteenth Century**, C. 1, Oxford, 1963, s. 159; Şerif Mardin, "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire", **Comparative Studies in Society and History**, Sayı: 11/3, (1969), s. 264-265, 268. Montesquieu'ye göre diğer etmenlerin yanı sıra, 'iklim' faktörü de bir yönetimin despotik veya farklı formda olup olmayacağına yön vermede etkili rol oynuyordu, Bkz.: Baron de Montesquieu, **The Spirit of Laws**, C. 2, (çev. M. de Secondat), Dublin, G. A. Ewing and G. Faulkner, 1751, s.129-131. Ayrıca Bkz.: Nicolas Antoine Boulanger, **The Origin and Progress of Despotism: In the Oriental and Other Empires of Africa, Europe and America**, Amsterdam, Woodbridge, 1764, s. 1-2, 154-155.

²⁴ Aynı şekilde, George A. Vassiadis Rum eyalet meclislerinin ortaya çıkmasını 'özerk oluşumlar' olarak görür. Daha fazla argüman için, Bkz.: George A. Vassiadis, **The Syllagos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923**, Athens, Center for Asia Minor Studies, 2007, s. 24.

zel bir örnek teşkil etmektedir. Tıpkı devlet tarafından kurulan meclisler gibi, Rum meclislerinin de aktivite alanları oldukça genişti²⁵. Cemaat üyeleri için sadece sosyo-kültürel veya eğitim alanında kararlar almakla kalmayıp aynı zamanda cemaat üyelerinin çeşitli anlaşmazlıklarını çözümlleyen bir merci görevini üstleniyordu. Ayrıca, Rum cemaat üyelerinin ve Rum başpiskoposunun hem yerel devlet otoriteleri ve görevlileri ile hem de birbirleriyle olan ilişkilerinde yardımcı rol üstlenmekteydi²⁶. Cemaat içi ve cemaatler arası ilişkilerde bir nevi kılavuz görevi gören Rum eyalet meclislerinin diğer cemaatlere yaklaşım tarzı ve izlediği politikalar oldukça önemliydi.

Bu nedenle bu meclisin genel tutumunu anlamak için raporlardaki detaylara biraz daha yakından bakmamız gerekir. Bu bağlamda ilk dikkatimizi çeken hususlardan birisi üye kabulünde azami dikkat gösterildiğidir. Çünkü bu tür gayri-Müslim idari yapılarının (buna Rumlar tarafından kurulan ihtiyar meclisleri de dahil) varoluş amaçlarından birisi de kendi cemaatlerinin ‘barışçıl’ ve ‘uyum içinde’ olduğunu göstermekti. Bundan dolayı, başka kriterlerin yanısıra sadece kendi cemaat kurumlarına ve devlete sadık olup onlara karşı hiçbir suç işlemeyen kişiler üye olabiliyorlardı. Ayrıca eğer üyelerden birisine karşı bir dava açıldıysa, sözkonusu üye masumiyeti kanıtlanana kadar meclis oturumlarına katılmaktan men ediliyordu²⁷.

²⁵ **ATİNA GENEL DEVLET ARŞİVİ (AGDA)**. Elyazması no 205, *Dışarı Çıkan Kayıtlar*, 1871-1915, Kayseri, s. 62; Elyazması no: 209, *Eyalet Meclisi Tutanak Defteri*, 1875, Kayseri, s. 8-9.

²⁶ Bu dönemde Rum eyalet meclisleri yerel dini otoriteler üzerinde oldukça etkili kararlar alabiliyorlardı. Yerel kilise kurumlarının patrikhane ile ilişkilerini düzenlemekle kalmayıp aynı zamanda kilise görevlilerine sorumluklar verebiliyorlardı. Örneğin dönemin Rum eyalet meclisi Ayios Prodomos Manastırı’ndaki personele kilercilik ve odabaşılık gibi manastır içerisinde çeşitli görevler yüklemiş ve manastır dışında da personeli çiftçilere yol göstermekle görevlendirmişti, Bkz.: **AGDA**. Elyazması no: 206, *Eyalet Toplantıları Tutanakları*, 1871-1874, Kayseri, s. 117-119. Rumlar tarafından kurulan ihtiyar heyetleri de Rumlar arasındaki ailevi ve finansal sorunlar gibi meselelerde aracı rol oynuyordu, Bkz.: **AGDA** Elyazması no: 211, *İhtiyar Heyeti Toplantı Tutanakları*, Sarmısaklı, 1891-1909, s. 1, 7-8. Aynı uygulamayı Müslüman cemaatin ihtiyar heyetleri de yapıyordu, Bkz.: Sedat Bingöl, **Osmanlı’da Yargı Reformu**, s. 160.

²⁷ **AKAAM. Sözlü Tarih Arşivi**, KP Kayseri, bölüm: Z’ Özyönetim; KP 55 Kayseri, bölüm: Özyönetim. En az 25 yaşında olan üyeler sadece Kayseri merkezinden veya Rumların yoğun olarak yaşadığı Kayseri’ye bağlı kasabalardan (Kermir, Talas, Zincidere, Endürlük, İncesu, Mustafapaşa, Dereköy gibi) değil Ankara vilayetinin diğer sancaklarından da seçilebiliyordu. Örneğin 1875 yılı Rum eyalet meclisinin bir üyesi Yozgat sancağından seçilmiştir. Ayrıca meclis raporlarından meclis üyelerinin yarısının her yıl tekrar seçilmesi kuralının getirildiğini anlıyoruz. Büyük ihtimalle bu kural üyelerin performansını arttırmak

Meclis üyelerinin ahlaki durumlarının yansıra, bu meclise gerek diğ er Rumlarla gerekse diğ er cemaat üyeleri ile anlaşmazlıklarını çözmek için ‘danışma’ amacıyla başvuran Rumların ahlaki durumları da dikkate alınmıyordu. Öyle ki, meclis kayıtlarından her başvuranın başvurusunun kabul edilmediğini ve bu kişilerin diğ er yargı organlarına yönlendirildiklerini anlıyoruz²⁸.

Raporlarında, bu dönemdeki Rum eyalet meclislerinin ideolojik olarak civardaki misyoner topluluklar dışındaki diğ er cemaatlerle olumlu ve dostane sosyal bir diyalog geliştirmeyi amaçladığı açıktır. Fakat meclis tarafından izlenen cemaat politikasında ‘ortak kültürel unsurların’ varlığından ziyade Batı’ya ve özellikle Yunan devletine karşı sevgi teşvik edilmiştir²⁹.

Yunan kültürünün Kayserili Rumlara aşılmasında dönemin cemaat okulları önemli rol oynamıştır. Bu bağlamda, Kayseri ve çevresindeki yeni Rum okullarının kuruluşu bu meclisin önem verdiği konuların başında geliyordu. Okullar sadece Rum milleti için değil, bütün Osmanlı millet gruplarının birbirleriyle olan ilişkileri açısından da önemliydi. Çünkü eğitim kurumlarında öğretilen ‘milli’ ideolojiler hem okul öğrencilerine, hem de onların ailelerine ulaşıyordu. Rum eyalet meclislerinin beslediği Rum okullarının verdiği eğitim bahsettiğimiz dönemde, Kayseri Rumlarının diğ er millet gruplarının

---

ve olası suistimalleri önlemek için bir önlem olarak düşünülmüştü, Bkz.: **AGDA**. Elyazması no: 209, *Eyalet Meclisi Tutanak Defteri*, 1875, Kayseri, s. 1, 4; Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)**, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2006, s. 545. Buna rağmen, sosyal meselelerde Rum ve Müslüman cemaatlerin ihtiyaç heyetleri birlikte karar alıyorları, daha fazla bilgi için Bkz.: **AKAAM**. (Elyazması Biyografiler) Theodoros Kontopoulos, **Dila’da Özyönetim**, Farsala, 1962, s. 19.

²⁸ **AGDA**. Elyazması no: 209, *Eyalet Meclisi Tutanak Defteri*, 1875, Kayseri, s. 5-7.

²⁹ **AGDA**. Elyazması no 205, *Dışarı Çıkan Kayıtlar*, 1871-1915, Kayseri, s. 2. **SAAK**. Reel no: 589, folio no: 102 (The Annual Report of 1874-1875). Genel çerçevede, 19 Yüzyıl Rum cemaat okulları misyonerlik faaliyetlerine karşı mücadele vermiştir. Daha fazla argüman için Bkz.: Stefo Benlisoy, **Education in the Orthodox Community of Nevşehir During the 19th Century**, Master Tezi, Boğaziçi University, Institute of Social Sciences, İstanbul 2002, s. 50. Genellikle Karamanlıca olmak üzere, Yunanca, Osmanlıca ve nadir de olsa Fransızca yazılan meclis raporları bize meclis üyelerinin hepsinin Yunan diline aşina olmadığını gösteriyor. Üyelerin aksine, eyalet meclisi sekreterinin hem Osmanlıca hem de Yunanca bilme zorunluluğu vardı. Daha fazla bilgi ve örnek için, Bkz.: **AGDA**. Elyazması no 205, *Dışarı Çıkan Kayıtlar*, 1871-1915, Kayseri, 2, 33-35; Elyazması no: 206, *Eyalet Toplantıları Tutanakları*, 1871-1874, Kayseri, s. 74; Elyazması no: 209, *Eyalet Meclisi Tutanak Defteri*, 1875, Kayseri, s. 4-5; **SAAK**. Reel 589, folio no: 104 (The Annual Report of 1875-1876), s. 10.

üyeleri ile arasındaki ilişkiyi negatif yönde etkilemese de uzun vadede sosyo-ideolojik farklılaşmanın yolunu açmıştır³⁰.

3. Meclis-i Temyiz-i Liva

Yukarıda bahsettiğimiz meclislerin dışında sancaklarda, hukuk davaları ile ilgilenmesi için, biraz sonra bahsedeceğimiz *bidâyet* mahkemelerini destekler nitelikteki, *meclis-i temyiz-i liva* bulunmaktaydı³¹. Burada genel hatlarıyla Kayseri temyiz meclisinin yapısal özellikleri yerine, onun gayrı-Müslim üyeleri arasındaki sayısal eşitsizlikten bahsetmek daha uygun olacaktır. Çünkü bize sancaktaki insan ilişkilerine dair önemli ipuçları vermektedir³².

Aslında, imparatorluk topraklarındaki idare ve temyiz meclisleri bize birden fazla pratiğin varlığını işaret eder. Mesela, 1872 Bursa idare meclisinde sadece Rum din adamı değil, müftü de yoktur. 1875 Bağdat meclisinde ise biri Hanefi diğeri Şafi Sünni olmak üzere iki müftü bulunmaktaydı. Aynı yıl Diyarbakır meclisi bize tamamen farklı bir örnek sunar. Rum, Ermeni ve Müslüman temsilcilerin yanı sıra, Ermeni-Protestan, Ermeni-Katolik, Keldani, Süryani ve Asuri-Katolik din adamlarının da katılımına rastlarız³³.

Öyle görülüyor ki, bu tür meclislerin oluşumunda millet sistemi felsefesi temel alınıp toplumdaki bütün etnik-dini gruplarının katılımı sağlanmaya çalışılmışsa da, bölgesel güçler dengesi de meclis yapılarını şekillendirmiştir. Bu açıdan, gayrı-Müslim üyelerinin sayısal oranındaki dengesizliği nedeniyle Kayseri temyiz meclisi diğer bölgelerin temyiz meclislerinden farklıdır. Çünkü Hıristiyan üyelerinin çoğu Ermenidir.

³⁰ Çağdaş Lara Çelebi, **The Educational Developments in the Sanjak of Kayseri (1870-1880): From the Prism of Inter-Communal Relations**, Berlin, VDM, 2011, s. 108-109. Rum eyalet meclisleri gibi, sadece Rumlar tarafından kurulan ihtiyar heyetleri de ayrı bir kimliği destekleyip ‘Osmanlılık’ yerine ‘Yunan devletine karşı sevgi’ politikası izlemişlerdir. Bkz.: **AGDA**. Elyazması no: 205, *Dışarı Çıkan Kayıtlar*, 1871-1915, Kayseri s. 2; Serapheim N. Rizos, Sinasos, C. 1, s. 311.

³¹ Bilal Eryılmaz, **Yönetimde Modernleşme**, s. 236-237.

³² **İBDK**. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa 3, (1873-1874), s. 66.

³³ İlber Ortaylı, **Osmanlı Mahalli İdareleri**, s. 75, 80. Keldaniler Roma Katolik Kilisesi’nin kilise yargısı altındadır. Bkz.: Baki Adam, “Türkiye’de Dinler”, **Dinler Tarihi**, (Der. Mehmet Katar), Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 1999, s. 170. Daha fazla bilgi için, Bkz.: Jacques M. Vosté O. P., **Fonti Serie II Fascicolo XVII Caldei-Diritto Nuono. Les Actes du Synode Chaldéen, Célébré au Couvent de Rabban Hormizd près d’Alqoche du 7 au 21 juin 1853**, Rome, Romae Typis Polyglottis Vaticanis, 1942, s. 5.

4. Belediyelerin Kurulması ve Gayrı-Müslimlerin Katılımı

Bütün bunların yanında, 1860'larda diğeri bir devlet kurumunun, *belediyenin* yerel yönetim çatısında oluşturulduğunu görüyoruz. Aslında Ortodoks Hıristiyanlar belediyelere 1860'lardan daha önce aşinalardı. Fakat 19. Yüzyılda belediyeler direkt devlet tarafından organize edilip merkezi yönetim sistemine resmen dahil edilmişlerdir. Yukarıdaki yönetim meclisleri gibi belediyelere de yerel pazarların ayarlanmasından sokak aydınlatmasına kadar birçok sorumluluk verilmiştir³⁴.

İlk Kayseri belediyesi 1870'de kurulmuştur³⁵. Burada da Hıristiyan üyeler arasında Ermeniler çoğunluktadır. Mesela 1891'de 11 üyeden 4'ü Ermenidir ve Ermenilerin katılımı üyelik ile sınırlı değıldi. Birinci sekreter Kirog Efendi ve sandık emini Serkez Efendi de görev almaktadır. Belediyelere çeşitli konularda sorumluluklar yüklendiğı için kurum çatısı altında Müslüman ve Hıristiyan doktor ve mühendisler de hizmet veriyordu. Kayseri'deki sosyal yapı ve politik gelişmeleri göz önüne alırsak belediye doktorlarının insan ilişkileri açısından ne derece önemli olduğunu anlarız³⁶.

Yukarıda kısaca değındiğimiz gibi dönemin Kayseri'si sadece üç yerli millet grubundan Müslüman, Ermeni ve Rumlardan oluşmuyordu. Aynı zamanda Protestan ve Katolik misyonerler ve daha sonra din değıştirip Protestan ve Katolik olan yerli halktan meydana geliyordu³⁷. Buradaki misyoner faaliyetleri din ve eğitim ile sınırlı

³⁴ Belediye kurumunun yapısı için ve belediye dairesi örneğı için, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1891-1892), s. 185; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa12, (1893-1894), s. 216.

³⁵ 19. Yüzyılın başında, belediyelerin sorumluluklarını büyük kısmı ileri gelenlerce desteklenen kadılar tarafından yerine getirilirdi. Kurulan ilk belediyeler İzmir gibi kıyı kentlerinde kurulmuştur. Temel kurulum amaçları gelişen ticari aktivitelerdi, Bkz.: Bilal Eryılmaz, **Yönetimde Modernleşme**, s. 198, 211; Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993, s. 369-370.

³⁶ **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1891-1892), s. 180-181; Kayseri civarında başka bir belediye örneğı için, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1893-1894), s. 216. Kayseri devlet bürolarındaki gayrı-Müslim görevliler arasında sayısal olarak Ermeniler Rumlardan fazla da olsa, Protestan misyonerlerine göre 'yerel yönetim' birkaç varlıklı Rumun elindeydi, Bkz.: **SAAK**. Reel 591, folio no. 46, 4.

³⁷ Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2(2002), s. 249, 265; Mehmet Alparslan Küçük, 'Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu', **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 50/2 (2009), s. 178.

değildi. Halk sağlığını da kapsıyordu. Kaynaklara göre Kayseri'deki ilk misyoner sağlık hizmetleri küçük bir dispanser olarak başlamıştır. Yüzyılın sonuna doğru, Osmanlı otoritelerinin başlangıçtaki reddine rağmen, özellikle ABCFM misyonerlerinin sağladığı yabancı bağışlarla Talas Amerikan Hastanesi kurulmuştur. Zaman içerisinde Amerikan Hastanesi halk arasında öyle bir popülerlik kazanmıştır ki, sadece Kayseri çevresinden değil, Anadolu'nun birçok yerinden hasta kabul eder hale gelmiştir. Böylesi bir durumda, belediye doktorlarının varlığı, misyoner sağlık hizmetlerini gölgeleme açısından önemlidir. Çünkü Amerikan Hastanesi'nin başarılı olması, misyonerler ve yerel halkın daha fazla yakınlaşmasına neden olup buna paralel olarak daha fazla din değiştirmelere yol açabilirdi³⁸.

5. Gayrı-Müslimlerin Yargı Kurumlarında Görev Almaları

5.1 Ticari Mahkemeler

Şimdiye kadar gördüğümüz idari birimler dışında, Tanzimat döneminde yeni kanunlarla hukuk organlarında da düzenlemelere girildi. 1840 yılında kurulan *mahkeme-i ticâret* bu kurumlardan birisidir. Kuruluşundan yedi yıl sonra gayrı-Müslimlerin katılımı sağlanmıştır³⁹. Arşiv kaynakları gayrı-Müslimlerin Osmanlı genelinde

³⁸ Mümtaz Mazıcıoğlu, Nihal Hatipoğlu ve Hasan Basri Üstündağ, "1900'lerin Başında Kayseri Amerikan Hastanesinin Faaliyeti", **Türk Aile Hekimliği Dergisi**, Sayı. 13/2 (2009), s. 99-103, doi: 10.2399/tahd.09.099. zaman içerisinde Kayseri belediyesinden ayrı bir halk sağlığı departmanı (*sıhhiyye dâiresi*) da kurulmuştu, Bkz.: **AKAAM**. Sözlü Tarih Arşivi, dosya: KP 94 Talas-Kayseri, bölüm: Talas'taki Amerikan Misyonerler. Amerikalı misyonerler yukarıda bahsedilen hastanede çalışmaları için kendi personellerini getiriyorlardı, Bkz.: **SAAK**. Reel 587, folio no. 334, s. 2. Talas Amerikan misyoner kliniği ilk başlarda sadece Ermeniler, Rumlar ve misyoner okulu öğrencilerine bakıyordu, Bkz.: Hasan Özsoy, **Kayseri'de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleji**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995, s. 110. Kayserili Rum ve Ermenilerle din değiştiren cemaat üyeleri arasındaki ilişkiler gergindi, Bkz.: Ramazan Adıbelli, "19.-20. Yüzyıl Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar Arasındaki İlişkiler", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 12.

³⁹ Ticaret mahkemelerinin kuruluş nedeni direk olarak Osmanlı'nın yabancı devletlerle olan ticari aktivitelerinin gelişmesiyle ilgilidir. Bu durumda şeriye mahkemelerinin yargı alanı bütün talepleri cevaplayamıyordu, çünkü şeriye kanunları bu tür konulara spesifik olarak değinmiyordu. Daha sonraki dönemde bu mahkemeler karma ticaret mahkemesi olarak isimlendirildiler, Bkz.: **İBDK**. *Islahât Fermanı*, Düstur, C. 1 (1293), s. 13; Thomas Thornton, **The Present State of Turkey or a Description of the Political, Civil and Religious, Constitution, Government and Laws of the Ottoman Empire**, C. 1, London, Joseph Mawman 1809, s. 201; Thomas Galland Horton, **Turkey: The People, Country and Government**, London, Mason and Co., 1854, s. 104; Bilal Eryılmaz, **Yönetimde Moder-**

bu mahkemede yer alma istekleri olduğunu gösterir ve bu eğilim Kayseri’de de geçerlidir. 19. Yüzyıl sonu bütün Kayseri ticaret mahkemelerine baktığımızda, Hıristiyanların çoğunlukta olduğunu ve en fazla Ermenilerin görev aldığını görürüz. Bu mahkemenin yapısı hakkında üzerinde durmamız gereken, mesele sadece Rum ve Ermeni Hıristiyan görevlilerin toplam sayısal oranlarınının Ermeniler lehinde ağırlıklı olması değil, genelde Hıristiyan görevli sayısının Müslüman görevlilerle eşit olmasıdır. Hatta 1891-1892 yıllarında Ermeni görevlilerin Müslümanlardan fazla olduklarını görüyoruz⁴⁰.

Daha önce dile getirdiğimiz gibi, incelediğimiz dönemde Ermeniler Müslümanlardan sonra Kayseri’nin ikinci büyük millet topluluğunu oluşturuyordu. Fakat, ticaret mahkemelerinde Ermenilerin sayısal üstünlüğü sadece nüfus yoğunlukları ile açıklanabilir mi? Bu sorunun cevabını bulabilmek için salnamelerden daha farklı kaynaklara bakmamız gerekir. Bu noktada, gezgin kitapları ve Rum arşiv kaynakları önümüze bizi aydınatabilecek bazı sosyo-ekonomik nedenler sürer. Buna göre, Kayseri ve çevresinin ticareti büyük oranda Hıristiyanların ve en fazla da Ermenilerin elindedir ve bu durum buradaki iki yerleşik Hıristiyan topluluk olan Ortodoks Rum ve Gregoryen Ermeniler arasında rekabete yol açmaktadır⁴¹.

---

nleşme, s. 234-235. Osmanlı topraklarında yabancılar arasındaki hukuk davaları ya arabuluculuk yöntemiyle çözümlenir ya da konsolosların başkanlık ettiği mahkemeler tarafından görülürdü, Bkz.: Charles MacFarlane, **Constantinople in 1828, a Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With and Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire**, C. 1, London, Saunders and Otley, 1829, s. 66-67.

⁴⁰ Müslüman ve gayri-Müslim bütün millet topluluğu üyeleri hukuk davaları için ticari mahkemelere başvurabilirdi, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1891), s. 179.

⁴¹ Osmanlı genelinde Ermeniler, diğer milletlere göre bankacılık ve ticaretle uğraşıyorlardı, Bkz.: Adolphus Slade, **Records of Travels**, s. 309; Julia Pardoe, **The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836**, C. 1, London, Henry Colburn, 1837, s. 37; Charles B. Elliott, **Travels in the Three Great Empires or, Austria, Russia and Turkey**, C. 1, London, Richard Bentley, 1838, s. 464; John Lloyd Stephens, **Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland**, C. 1, New York, Harper Brothers, 1838, s. 201; Charles White, **Three Years in Constantinople or the Domestic Manners of Turks in 1844**, C. 2, London, Henry Colburn, 1846, s. 58, 62; James Porter, **Turkey, its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter**, C. 1, London, Hurst and Blackett, 1854, s. 339; S. G. W. Benjamin, **The Turk and the Greek or, Creeds, Races, Society and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece**, New York, Hurd and Houghton, 1867, s. 24. Bununla birlikte, imparatorlukta bütün Ermeniler ticari faaliyetlerde bulunmuyordu. Bazı bölgelerde hayvancılıkla uğraşan Ermeniler de vardı. Örnek için, Bkz.: William Francis Ainsworth, **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**,

5.2 Nizâmiyye ve Bidâyet Mahkemeleri

1869'da evlilik, boşanma, ölüm ve miras dışındaki sivil davalara bakması için kurulan *nizamiye* mahkemelerinde de gayrı-Müslimlerin katılımı sağlanmıştır. Bu mahkeme daha alt kademedeki yönetim birimlerinde farklı organlarla temsil edilmiştir. Örneğin, sancak düzeyinde *bidâyet* mahkemeleri hizmet veriyordu⁴². Ticaret mahkemelerine oranla daha az sayıda Hıristiyanın Kayseri bidayet mahkemesinde çalıştığını saptıyoruz. Bu nedenle bazı yıllarda sadece bir Rum veya bir Ermeni temsilci bulunuyordu⁴³.

Sancaklarda bidayet mahkemelerinin yanı sıra *cezâ' dâiresi*, borç ve icra meseleleri içinse *icrâ' dâiresi* hizmet vermekteydi. Kayseri Hıristiyanları bu kurumlarda sadece temsilci olarak değil, sekreter veya devlet görevlisi olarak, hatta bazen Müslüman çalışanların üstü konumundaki pozisyonlarda bulunuyorlardı⁴⁴. Elbette Osmanlı devlet kademelerinde yüksek rütbeyle görev ya-

---

C. 2, London, John W. Parker, 1842, s. 379. 19. Yüzyıl Osmanlı Rumlarının genel anlamda ekonomik aktiviteleri için, Bkz.: Edward Daniel Clarke, **Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa**, New York, Fay & Co., 1818, s. 450; Thomas Alcock, **Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828-1829**, London, E. Clarke and Son, 1831, s. 163. Rumların deniz ticareti için, Bkz.: Charles Wilkinson, **A Tour through Asia Minor and the Greek Islands with an Account of the Inhabitants, Natural Productions and Curiosities for the Instruction and Amusement of the Youth**, London, Darton and Harvey, 1806, s. 25-26; Jerome van Crowninshield Smith, **Turkey and the Turks: Travels in Turkey**, Boston, F. Gleason's Publishing, 1852, s. 67. Kayseri sancağının aksine, 19. Yüzyılın ikinci yarısında İstanbul ticaretinin genel itibarıyla Rumların elindeydi, Bkz.: **A Cyclopaedia of Commerce and Commercial Navigation**, ed. J. Smith Homans, New York, Harper & brothers, 1858, s. 402.

⁴² Kasabalar dışında, *nizâmiyye* mahkemelerini destekleyen kurumlar bütün idari kademelerde organize edilmişti. Ayrıca not ediniz, bu tarihten itibaren gayrı-Müslim cemaat ve şeriye mahkemelerine sadece evlilik, boşanma ve miras ile ilgili davalara bakma yetkisi verildi. Yine de pratikte şeriye mahkemelerine ailevi nedenler dışındaki başvurular sıklıkla görülüyordu, Bkz.: Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975**, C. 2, California: Cambridge University Press, 1977, s. 246; **The Encyclopedia of Islam New Edition**, (Der. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat), C. 3, Leiden, E. J. Brill, 1986, s. 8; Ferit Develliöğlü, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1999, s. 567; Kemal H. Karpat, "The Transformation of the Ottoman State 1789-1908", **Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays**, (Der. Kemal H. Karpat), Leiden, Brill, 2002, s. 66.

⁴³ **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1876), s. 78; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1882), s. 135; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1891), s. 177; Bilal Eryılmaz, **Yönetimde Modernleşme**, s. 236-237.

⁴⁴ Ermeni memurlar üzerine daha fazla örnek için, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1882), s. 135; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1893), s. 215.

pan Hıristiyan ve Museviler zaten vardı. Fakat küçük yerleşim birimlerinde bu tür Hıristiyan görevlilerin bulunması, toplumsal ilişkileri devletin istediği yöne doğru şekillendirebilirdi. Çünkü hangi etno-dini grubun mensubu olursa olsun, insanlar başarılı olduklarında belli pozisyona gelebileceklerini bildiklerinde, zaman içerisinde ‘aynı toplumun üyesi’ oldukları fikrini benimsemeleri kolaylaşabilirdi.

Bu çalışmada şimdiye kadar idari reformların uygulanması sonrasında gerçekleşebilecek toplumsal ilişkileri belirlemeye çalıştık. Ama bazı durumlarda bu reformların uygulama süreçleri de bize Kayseri’deki millet gruplarının ilişkilerine dair bilgi verir. Mesela kaynaklardan, bazı mahkeme meclisi seçimlerinin sorunlu bir süreçten geçtiğini anlıyoruz. 1879’da bidayet mahkeme meclisi seçimi öncesi ayarlamalarına göre, mecliste üç Müslüman ve iki gayrı-Müslim (biri Rum diğeri Ermeni) olmasına karar verilmiş ve seçilmiş üye sayısı dört kişiyle sınırlandırılmıştı. Fakat seçim öncesinde Protestan topluluğu da meclise katılma talebini belirtmişti. Sonunda daha önce seçilmiş Müslüman üyelere birisi elenip yerini Protestan temsilciye bıraktığı halde, meclisin Protestanların talebine cevapları ilk başlarda olumsuzdur. Aslında Protestanların bu mecliste yer almayı istemeleri hukuksal açıdan çelişki ihtiva etmiyordu. Bu nedenle meclisin Protestan talebini reddinin önemli bir nedeni olmalı. Konuyla ilgili Protestan kaynaklarından önemli bilgiler elde ediyoruz. Buna göre, dönemin misyoner mektup ve raporları sıklıkla yerli Müslüman ve Hıristiyan halkın bölgedeki misyoner aktivitelerden hoşnut olmadığından bahseder. Misyonerlerin Kayseri’ye geldikleri ilk yıllardan itibaren Kayseri’nin önde gelenleri sancaktaki misyonerlik faaliyetlerini engelleyebilmek için hem ekonomik hem de politik güçlerini olabildiğince kullanmışlardır. Bazen misyonerlere karşı toplumsal reaksiyon öyle şiddetli oluyordu ki, meydana gelen olaylar kitlesel tepkiye dönüşüyordu⁴⁵.

Tekrar mahkemeler konusuna dönersek, sancakta şeriye mahkemesi ve *istintâk dâiresi* olmak üzere iki mahkeme daha vardı fakat bu kurumlarda Hıristiyanlar görev almıyorlardı. İslam hukukuna dayanan şeriye mahkemeleri gayrı-Müslim temsilci kabul etmiyordu.

⁴⁵ SAAK. Reel 589, folio no: 104 (The Annual Report of ABCFM for the years 1875-1876), s. 13, 16-18; Reel 590, folio nos. 37, 108; Reel 591, folio no. 742.

Aslında istintak dairelerinde böyle bir kısıtlama yoktu. Ama büyük ihtimalle bu kurumun aktivite alanı Kayseri Hıristiyanlarının ilgisini çekmiyordu⁴⁶.

6. Diğer Devlet Bürolarına Gayrı-Müslimlerin Katılımı

Sancaktaki Hıristiyanların, *reji dâiresi*, *ticâret meclisi*, *mâl kalemi*, *emlâk komisyonu* ve *bank şu'besi* gibi finansal kurumlarda yer alma eğiliminde olmaları bu fikri doğrular⁴⁷. İktisadi karakterlerinin dışında bu kurumların bazılarının doğrudan vergi meseleleri ile ilgili olduğunu anlıyoruz⁴⁸. Bu devlet dairelerinde yukarıda örneklerini

⁴⁶ İBDK. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1891), s. 178; Kayseri'deki Müslüman ve gayrı-Müslim halkın meslek tercihleri için Bkz.: Mustafa Keskin ve Metin Hülagü, **Geçmişteki İzleriyle Kayseri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007, s. 118-119; Osmanlı'daki Rumların genel mesleki eğilimleri hakkında bilgi için Bkz.: Richard Clogg, **Anatolia: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries**, Norfolk, Routledge, 1996, s. 196; Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006, s. 60-65.

⁴⁷ İBDK. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1873), s. 67; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1891), s. 176, 180, 184; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1893), s. 208, 215. Bu durum Kayseri'ye özgü bir durum değildi. Osmanlı'nın diğer bölgelerinde de Ermeniler genellikle reji dairesinde çalışıyorlardı. Daha fazla örnek için, Bkz.: Mesrob K. Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908**, London, Routledge, 1977, s. 85; A. Gallenga, **Two Years of the Eastern Question**, C. 1, London, London S. Tinsley, 1877, s. 158. Mesrop K. Krikorian'a göre, Diyarbakır eyaletinde yönetim departmanlarının çoğunda Ermeni memurlar çalışıyorlardı, Bkz.: Mesrop K. Krikorian, **Armenians in the Service**, s. 20.

⁴⁸ İBDK. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1891), s. 180. Diğer bölgelerin reji dairelerinde de gayrı-Müslimler görev almışlardır, Bkz.: Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 352. Kayseri sancağındaki bankacılık faaliyetleri üzerine daha fazla bilgi için, Bkz.: İBDK. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1891), s. 184; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1893), s. 213, 215. 19. Yüzyıl sonu Kayseri eyaletini içeren Ankara salnameleri banka ismi olarak sadece Zirât Bank Şu'besi'nden bahseder. Osmanlı bankacılığı hakkında daha fazla bilgi için, Bkz.: Stanford J. Shaw, "The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System", **International Journal of Middle East Studies**, Sayı: 6/4, (1975), s. 433, 425; Donald Quataert dates the establishment of the Bank of Agriculture to 1888, see: Donald Quataert, 'Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey 1888-1908', **International Journal of Middle East Studies**, Sayı: 6/2 (1975), s. 211-212. Aslında Osmanlı'nın diğer bölgelerinde, İstanbul gibi büyük ticari merkezlerinde bankalarda çalışan ve bankacılıkla uğraşan bir çok Rum vardı. Zarifis ve Zafiroopoulos Rum bankacıların önde gelenlerindendi. Daha fazla bilgi için, Bkz.: Haris Exertzoglou, **Uyum Yeteneği ve Soydaş Liderlerin Politikası. İstanbul'da Rum Bankacılar: 'Zarifis Zafeiroglou' Banka Şubesi, 1871-1881**, Athens, Nefeli, 1989, s. 12. 1860'larda hem Osmanlılar hem de yabacılar (İngiliz ve Amerikalılar) imparatorlukta 'milli' veya 'hükümete ait' bir bankanın kurulması gerekliliğinden bahsediyorlardı, Bkz.: **The Bankers' Magazine, Journal of the Money Market and Commercial Digest**, C. 23, London, Groombridge & Sons, 1863, s. 264; **Message of the President of the United States, and Accompanying**

gördüğümüz gibi bazen Hıristiyanlar Müslümanların üstü olarak çalışıyorlardı. Aslında Kayseri'nin kaza ve kasabalarında Hıristiyanların vergi meseleleri ile ilgilenen gayrı-Müslim görevliler (mesela sadece gayrı-Müslimler tarafından kurulmuş ihtiyar heyeti üyeleri⁴⁹) vardı⁵⁰. Elbette vergilerin düzgün toplanması bütün halk için önemliydi. Ama özellikle bedelli askerlik vergisi ödeyen gayrı-Müslimler için ayrı bir önemi vardı. Mesela, 1870'lere ait salnamelerde, sancağa ait askeri gücün sadece Müslümanlardan oluştuğunu görüyoruz⁵¹. Aynı şekilde devlet kurumlarındaki *mülâzım çâvûş ve kolcu* gibi askeri güçler de sadece Müslümandı⁵².

Aslında sadece Kayseri sancağında değil, imparatorluk genelinde aldıkları eğitim ve yabancı dil bilgileriyle gayrı-Müslimler, ekonomik hayatta baskın durumdaydılar ve ticaretle uğraşmayı askeri kurumlara girmekten daha karlı buluyorlardı⁵³. Fakat, konuya bu açıdan yaklaştığımızda Kayseri'nin güherçile fabrika müdürünün Hıristiyan olduğunu saptamak önemlidir. Çünkü bir taraftan kuru-

---

Documents, to the Two Houses of Congress, at the Commencement of the First Session of the Thirty-Eighth Congress, C. 2, Washington: Govt. print. off., 1864, s. 1178. Aynı şekilde Kayseri'nin ticari meclislerinde gayrı-Müslimler hem olağan hem de seçilen üye olarak görev alıyorlardı, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1873), s. 67. 1893'te Develi kasabasındaki banka müdürü Ermeni Hacı Karabet Efendi'ydı. Onun alt kademesinde iki Ermeni ve dört Müslüman memur vardı, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1891), s. 180, 185; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1893), s. 215.

⁴⁹ Hristos Hatziosif, **Sinasos**, s. 164.

⁵⁰ Bahsedilen dönem Rum ve misyoner kaynaklarında zaman zaman hem Müslümanlar hemde Hıristiyanlar için 'fazla vergilendirme' sorunlarına rastlıyoruz. **SAAK**. Reel 590, folio no. 100; **AGDA**. Elyazması no: 206, *Eyalet Toplantıları Tutanakları*, 1871-1874, Kayseri, s. 72.

⁵¹ **AGDA**. Kώδικας no. 205 (Κατάρπεια), s. 15; **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1883), s. 72, 73, 81, 82, 86-89, (ve belki s. 90. Bu sayfada sayfa numarası verilmemiş, sadece bir tablo verilmiştir).

⁵² **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara** (1872), s. 72; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1876), s. 94; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1891), s. 175-177, 179, 181-182, 185; *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara* (1893), s. 208, 211; **SAAK**. Reel no. 585, folio no. 161, s. 1, 3. 1850'lerin ortasında gayrı-Müslimlerin askere alınmaları onaylanmıştır, Bkz.: **İBDK. İslahât Fermanı**, Düstur, C. 1 (1293), s. 13; Serafheim N. Rizos, **Sinasos**, C. 2, s. 272-274.

⁵³ Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. 2, s. 100; Charles Issawi, "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century", **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Central Lands**, (Der. Benjamin Braude, Bernard Lewis), C. 1, London, Cambridge University Press, 1982, s. 262; Haris Exertzoglou, "The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914", **Ottoman Greeks in the Age of Nationalism**, (Der. Dimitri Gondicas, Charles Issawi), Princeton, Darwin Press, 1999, s. 98.

mun fabrika olması gayrı-Müslimlerin genel eğilimini yansıtırken, fabrikada üretilen malın niteliği (güherçilenin barut üretiminde kullanılması), doğrudan ‘savaşan askeri güç’ olmasalar bile Kayseri Hıristiyanlarının ‘sivil’ olarak askeriye dahil olduklarını gösterir⁵⁴.

Bu durum bize, Kayseri Hıristiyanlarının iş tercihlerindeki yegâne kriterin finansal meseleler olmadığını düşündürür. Salnamelerde gayrı-Müslim isimlerini iktisadi ve yargı organları dışındaki devlet ofislerinde de bulmaktayız. Bu kurumlardan bazıları *telgraf idâresi* ve postanedir. Telgraf idaresinde Hıristiyan memurların *muhâbere me'mûru* veya *musili muharerat* olarak çalıştığını görmek mümkündür⁵⁵. Ekonomik getirisi fazla olmasa da telgraf idaresinde çalışmak bir nedenle önemliydi. Çünkü özellikle 19. Yüzyıl koşullarında iletişim ağının bir parçası olmak bazı avantajları beraberinde getiren bir durumdu. En azından bu tür kurumlarda çalışanların imparatorlukta olup bitenden haberdar olacak kişilerin başında geldiklerini söyleyebiliriz⁵⁶.

Aynı şekilde, bayındırlık işlerinden sorumlu *nafia sandığı*nda da görev almış Hıristiyan memurlar bulunuyordu. Bu devlet bürosu çalışanları buldukları yerdeki karayolu ve demir yolu yapımı gibi birçok kamusal işten sorumluydular. Bu sebeple, aslında bir bakımdan yukarıdaki devlet büroları gibi, nafia sandığının aktivitelerini de ‘iletişim ağı’ çatısında değerlendirebiliriz. Bilindiği gibi, 19. Yüzyılda Osmanlı imparatorluğunda demir yollarının imparatorluğun yüz

⁵⁴ **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 2, s. 55; Metin Hülagü, ‘Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası’, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11 (2001), s. 73; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, C. 2, s. 100; Charles Issawi, “Millet in the Nineteenth Century”, s. 262; Haris Exertzoglou, “Greek Ottoman Bourgeoisie”, s. 98. Bazı devlet bürolarında Hıristiyan görevlilerin emri altında Müslüman askeri görevlilerin bulunduğunu da kısaca belirtmemiz gerekir. Örneğin, 1891’de, reji departmanını yöneten Rum Mihalaki Efendi’nin alt kademesinde 29’u asker olmak üzere 35 görevlisi vardı. İki sene sonra, başka bir gayrı-Müslim Yuanaki Efendi’ye (büyük ihtimalle Rum) reji dairesini yönetme sorumluluğu verildi. Alt kadrosunda bir Müslüman ve üç Ermeni (Baraçuti Efendi, Corci Efendi, Artin Efendi) –, 29 piyade ve süvari vardı, Bkz.: **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1891-1892), s. 180, 185; **Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 12, (1893-1894), s. 215.

⁵⁵ **İBDK. Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara**, defa 2, (1872-1873), s. 72. Diğer bölgelerde de gayrı-Müslimler telgraf ofisinde görev almışlardır, Bkz.: Sia Anagnostopoulou, **Küçük Asya**, s. 352.

⁵⁶ Rum postacılar merkezi otorite tarafından değil, tamamen Rumlar tarafından kurulan ihtiyar meclisleri tarafından atanıyordu, Bkz.: **AKAAM. Sözlü Tarih Arşivi**, KP 55 Kayseri, bölüm: Çalışanlar ve hizmetliler; KP 104 Talas-Kayseri, bölüm: Meslekler ve mağazalar; KP 52 Kayseri, bölüm: Efkere; Serafheim N. Rizos, **Sinasos**, C.2, s. 270, 272-274.

yüze olduğu ekonomik ve idari sorunlara çözüm olacağı düşünülüyordu. “*demiryolları ayrıca merkezi hükümeti merkezin dışında kalan yerlerin daha büyük kültürel, idari ve politik entegrasyonu aracılığıyla güçlendirir*”⁵⁷. Düzgün karayolları her yerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu’nda da Osmanlılık gibi belli başlı fikirlerin yayılıp benimsenmesine yardımcı olup devletin politik birliğini sağlamlaştırabilirdi. İşte bu nedenden dolayı bu tür devlet kurumlarında çalışanlar ideolojik gelişimi kısıtlama-yayma mekanizmasını bir dereceye kadar ellerinde tutacaklarından bölgede politik ve idari açıdan söz sahibi olabiliyorlardı.

Sonuç

Öyle görüyor ki 19. Yüzyıl idari reformlarıyla Osmanlı devleti halkını ‘Osmanlı’ ortak kimliği altında toplamak için, etnik ve dini alanların düzenlendiği, laik ve dini güçlerin etki alanlarının dengelendiği idari bir sistem uygulamaya çalışıyordu. Elbette bu durum, Kayseri’de kilise otoritelerinin kendi millet topluluklarının günlük yaşamları üzerindeki kontrollerinin tamamen elimine edildiği anlamına gelmez. Fakat gayrı-Müslim laik güçlerin yeni uygulanan yerel idarelerde resmen yer almaları *status quo anteyi* değiştirip, güçler dengesini bu yeni grubun lehine çevirmiştir. 19. Yüzyılın sonlarında Kayseri’de birçok ruhban-dışı Hristiyan sancak, kaza ve kasaba yönetimine katılmıştır. Bu durum toplumsal ilişkilere esneklik getirmiş olmalıdır. Çünkü toplumdaki dini farklılıkları silikleştirmiştir.

Yine de geniş çaplı bir değerlendirme yapıldığında anlıyoruz ki gayrı-Müslimlerin Osmanlı yerel yönetimlerine dahil edilmeleri birden bire ortaya çıkmış bir toleransın sonucu değildi. Çünkü, devletin yüksek kademelerinde yüzyıllardır yüksek rütbeli Rum, Ermeni, Musevi vs. milletlerinden birçok kişi dini veya etnik farklılıkları gözetilmeksizin önemli görevlere getirilmişlerdi. Ayrıca, farklılıkların belli bir uyum içerisinde birlikte yaşayışı anlayışı zaten Osmanlı halkında vardı. Öyleyse diyebiliriz ki, 19. Yüzyıl idari reformlarıyla

⁵⁷ İBDK. *Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara*, defa 7, (1878), s. 103. Aslında dünya tarihi boyunca demir yolları (ve karayolları) ile ideolojik sirkülasyon arasında yakın bir bağ vardır. Donald Quataert’e göre demir yolları yapımı devletlere belli başlı politik, ekonomik ve askeri avantajlar sağlamaktadır. Daha fazla tartışma için, Bkz.: Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahat Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, (Der. Halil İnalcık, Donald Quataert), C. 2, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2006, s. 932.

yerel idari otoritelere Osmanlı gayrı-Müslimlerinin de dahil edilmesi, devletin yüksek kademelerinde ve halkta zaten var olan geleneğin bir nevi uygulanmasıdır.

Buna rağmen, uzun vadede sadece gayrı-Müslimler tarafından oluşturulmuş yönetim kurumlarının devlet kurumlarına paralel işlemesi, ortak Osmanlı kimliğinin oluşmasına engel teşkil eder görünüyor. Çünkü milli ideolojileri yaymada devlet kurumlarından daha etkin rol oynamışlardır ve yaşamın birçok alanıyla ilgili kararlar aldıklarından kendi cemaatleri üzerinde oldukça etkili olmuşlardır. İmparatorluğun 20. Yüzyılın başında yıkılması bu gerçeği kanıtlar.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Atina Küçük Asya Araştırmaları Merkezi (AKAAM):

El Yazması Biyografiler:

Kontopoulos, Theodoros: **Dila'da Özyönetim**, Farsala, 1962.

Meneksoopoulos, Ioannis: **Ta Sillata: Toplum Kurumu**, Selanik, 1957.

Sözlü Tarih Arşivi:

KP I 4 Göztepe-İzmir, bölüm: Özyönetim.

KP 45-A Kayseri, bölüm: Türk yönetimi.

KP 52 Kayseri, bölüm: Efkere.

KP 55 Kayseri, bölüm: Çalışanlar ve hizmetliler; bölüm: Özyönetim.

KP 94 Talas-Kayseri, bölüm: Talas'taki Amerikan misyonerleri.

KP 104 Talas-Kayseri, bölüm: Meslekler ve mağazalar.

KP 135 Kayseri-Çukur, bölüm: Çalışanlar ve hizmetliler.

Atina Genel Devlet Arşivleri (AGDA):

Elyazması no 205, *Dışarı Çıkan Kayıtlar*, Kayseri, 1871-1915,

Elyazması no: 206, *Eyalet Toplantıları Tutanakları*, Kayseri, 1871-1874,

Elyazması no: 209, *Eyalet Meclisi Tutanak Defteri*, Kayseri, 1875,

Elyazması no: 211, *İhtiyar Heyeti Toplantı Tutanaqları*, Sarmısaklı, 1891-1909.

İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi (İBDK):

Ferman-ı Adalet, Düstur, C: 3, İstanbul 1292.

Islahât Fermanı, Düstur, C: 1, 1293.

Kanuni Esasi, C: 1, 1293.

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 2, (1872-1873).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara defa, 3(1873-1874).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 5, (1876).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 7, (1878).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 10, (1881-1882).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 11, (1882-1883).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 12, (1891-1892).

Sâlnâme-i Vilâyet-i Ankara, defa 12, (1893-1894).

Selanik Amerikan Anadolu Koleji (SAAK):

Missionary Letter of J. V. Leonard. Kayseri. (Reel 585, folio no. 161).

Reel 587, folio no. 334.

Reel 589, folio nos. 102 (The Annual Report of 1874-1875); 104 (The Annual Report of 1875-1876); 105 (The Annual Report of 1876-1877).

Reel 590, folio nos. 37; 100.

Reel 591, folio nos. 46; 742.

2. Avrupalı Gezgin Kitapları:

Ainsworth, William Francis: **Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia**, C. 2, London, John W. Parker, 1842.

- Alcock, Thomas: **Travels in Russia, Persia, Turkey and Greece in 1828-1829**, London, Clarke and Son, 1831.
- Benjamin, S. W. G.: **The Turks and the Greeks or, Creeds, Races, Society, and Scenery in Turkey, Greece and the Isles of Greece**, New York, Hurd and Houghton, 1867.
- Clarke, Edward Daniel: **Travels in Various Countries of Europe, Asia and Africa**, New York, T. Cadell and W. Davies, 1818.
- Chantre, B.: **1893 Kapadokya Seyahati**, (Çev. Maria Papadopoulou), Athens, Τροχάλια, 1999.
- Couples John O. ve Smith Thomas: **The Origins and History of Missions**, C. 2, New York, Robert Carter, 1848.
- Elliott, Charles B.: **Travels in the Three Great Empires or, Austria, Russia and Turkey**, C. 1, London, Richard Bentley, 1838.
- Gallenga, A.: **Two Years of the Eastern Question**, C. 1-2, London, London S. Tinsley, 1877.
- Galland, Horton Thomas: **Turkey: People, Country, and Government**, London, Mason, 1854.
- Leake, William Martin: **Journal of a Tour in Asia Minor With Comparative Remarks on the Ancient and Modern Geography of that Country**, London, John Murray, 1824.
- MacFarlane Charles: **Constantinople in 1828, a Residence of Sixteen Months in the Turkish Capital and Provinces: With and Account of the Present State of the Naval and Military Power, and of the Resources of the Ottoman Empire**, C. 1, London, Saunders and Otley, 1829.
- Murray John: **A Hand Book of Travellers in the Ioanian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople: Being a Guide to the Principle Routes in Those Countries, Including a Description of Malta, with Maxims and Hints for Travellers in the East**, London, John Murray, 1845.
- Oskanyan, C.: **The Sultan and his People**, New York, Derby & Jackson, 1857.
- Pardoe, Julia: **The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836**, C. 1, London, Henry Colburn, 1837.

Porter, James: **Turkey, its History and Progress: From the Journals and Correspondence of Sir James Porter, C. 1.** London, Hurst and Blackett, 1854.

Slade, Adolphus: **Records of Travels in Turkey, Greece & c. and of a Cruise in the Black Sea with the Capitan Pasha in the Years 1829, 1830 and 1831,** London, Saunders and Otley, 1833.

Smith, Jerome van Crowninshield: **Turkey and the Turks: Travels in Turkey,** Boston, F. Gleason's. Stephens, John Lloyd, 1852.

Stephens John Lloyd: **Incidents of Travel in Greece, Turkey, Russia and Poland,** C. 1, New York, Harper Brothers, 1838.

Thornton Thomas: **The Present State of Turkey or a Description of the Political, Civil and Religious, Constitution, Government and Laws of the Ottoman Empire,** C. 1. London, Joseph Mawman, 1809.

Ubicini, M. A.: **Letters on Turkey: An Account of the Religious, Political, Social and Commercial Condition of the Ottoman Empire, the Reformed Institutions, Army, Navy &c.,** C. 1, London, John Murray, 1856.

White, Charles: **Three Years in Constantinople or the Domestic Manners of Turks in 1844,** C. 2, London, Henry Colburn, 1846.

Wilkinson, Charles: **A Tour through Asia Minor and the Greek Islands with an Account of the Inhabitants, Natural Productions and Curiosities for the Instruction and Amusement of the Youth,** London, Darton and Harvey, 1896.

3. Basılı Misyoner Kaynakları:

The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations, C. 50, Boston, T. R. Marvin, 1854.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations, C. 54, Boston, T. R. Marvin, 1858.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations, C. 57, Boston, T. R. Marvin & Son, 1861.

The Missionary Herald, Containing the Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions. With a View of Other Benevolent Operations, C. 62, Boston, Riverside, 1866.

4. Diğer Basılı Birincil Kaynaklar:

A Cyclopaedia of Commerce and Commercial Navigation, (Der. J. Smith Homans), New York, Harper & brothers, 1858.

Message of the President of the United States, and Accompanying Documents, to the Two Houses of Congress, at the Commencement of the First Session of the Thirty-Eighth Congress, C. 2, Washington, Govt. print. off, 1864.

Boulanger, Nicolas: **The Origin and Progress of Despotism: In the Oriental and Other Empires of Africa, Europe and America**, Amsterdam, Woodbridge, 1764.

Montesquieu, Baron de: **The Spirit of Laws, trans., M. de Secondat**, C. 2, Dublin, G. A. Ewing ve G. Faulkner, 1751.

The Bankers' Magazine, Journal of the Money Market and Commercial mōDigest, C. 23, London, Groombridge & Sons, 1863.

5. Literatür:

Adam, Baki: "Türkiye'de Dinler", **Dinler Tarihi**, (Der. Mehmet Katar), Ankara, Anadolu Üniversitesi, 1999.

Adıbelli, Ramazan: "19.-20. Yüzyıl Kayseri ve Civarında Hıristiyan Gruplar Arasındaki İlişkiler", **IV. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (10-11 Nisan 2003)**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2003, s. 12.

Aktan, Ali: "Osmanlı Belgelerine Göre Kayseri'de Gayrimüslim Tebaanın Durumu", **III. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (06-07 Nisan 2000)**, Kayseri, 2000.

Anagnostopoulou, Sia: **Küçük Asya 19. Yüzyıl-1919: Rum Milletinden Yunan Ulusuna Yunan-Ortodoks Cemaatler**, Athens, Ellinika Grammata, 1997.

Antonopoulos, Andreas Ath.: **Osmanlı İmparatorluğu Rumları ve Doğu Sorunu 1866-1881: İstanbul ‘Neologou’sunun Tanıklığı**, Athina, Ekdoseis Çoukatou, 2007.

Benlisoy, Stefo: **Education in the Orthodox Community of Nevşehir During the 19th Century**, Boğaziçi University, Master Tezi, İstanbul 2002.

Bingöl, Sedat: **Tanzimat Devrinde Osmanlı’da Yargı Reformu: Nizamiye Mahkemeleri’nin Kuruluşu ve İşleyişi 1840-1876**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi, 2004.

Clogg, Richard: **Anatolica: Studies in the Greek East in the 18th and 19th Centuries**, Norfolk, Routledge, 1996.

Çadırcı, Musa: **Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1991.

Çelebi, Çağdaş Lara: **Ottomanism and Inter-Communal Relations: Sanjak of Kayseri in the Decade of 1870-1880**, Berlin, Lambert Academic Publishing, 2011.

_____ : **The Educational Developments in the Sanjak of Kayseri (1870-1880): From the Prism of Inter-Communal Relations**, Berlin, VDM, 2011.

Devellioğlu, Ferit: **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, Aydın Kitabevi, 1999.

Dumont, Paul: “La Période des Tanzîmât (1839-1878).” **Histoire de l’empire Ottoman**, (Der. Robert Mantran), 459-515. Lille: Fayard, 1989.

Durkheim, Emile: **The Division of Labor in Society**, London, Free Press, 1964.

Eryılmaz, Bilal: **Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme**, İstanbul, İşaret Yayınları, 2006.

Exertzoglou, Haris: **Uyum Yeteneği ve Soydaş Liderlerin Politikası. İstanbul’da Rum Bankacılar: ‘Zarifis Zafeiroglou’ Banka Şubesi, 1871-1881**, Athens, Nefeli, 1989.

- _____ : “The Development of a Greek Ottoman Bourgeoisie: Investment Patterns in the Ottoman Empire, 1850-1914”, **Ottoman Greeks in the Age of Nationalism**, (Der. Dimitri Gondicas, Charles Issawi), 89-115. (Princeton: Darwin Press, 1999).
- Gibb H. A. R. ve Bowen Harold: **Islamic Society and the West. A Study of the Impact of Western Civilization on Moslem Culture in the Near East. Islamic Society in the Eighteenth Century**, C. 1, Oxford 1963.
- Gülenç, Özlem: **Tanzimat’ın İlk Yıllarında Yapılan Yasal Düzenlemeler**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakın Çağ Tarihi) Anabilim Dalı, Master Tezi, Ankara 2002.
- Gürler, Necmettin: **212 Numaralı Şer’iyye Sicili (H. 1270-1273/1853-1856)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Master Tezi, Kayseri 2001.
- Hristos, Hatziosif: **Sinasos: Tarihsiz Bir Yerin Tarihi**, Heraklion, Panepistimiakes Ekdoseis Kritis, 2005.
- Hülagü, Metin: “Osmanlı Devleti’nde Güherçile Üretimi ve Kayseri Güherçile Fabrikası”, **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 11 (2001), s. 73-93.
- Marten, Michael: **Attempting to Bring the Gospel Home, Scottish Missions to Palestine 1839-1917**, New York, Tauris Academic Studies, 2006.
- Muhittin, Aydoğan: **91/1 Numaralı Sicil (1683)**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Master Tezi, Kayseri 2002.
- Rizos, Serafheim N.: **İ Sinasos**, C. 2, Athens, KMS, 2007.
- Shaw, Stanford J.: “The Nineteenth-Century Ottoman Tax Reforms and Revenue System”, **International Journal of Middle East Studies**, Sayı: 64, (1975), s. 421-459.
- Quataert, Donald: “Dilemma of Development: The Agricultural Bank and Agricultural Reform in Ottoman Turkey 1888-1908”, **International Journal of Middle East Studies**, Sayı: 62, (1975), s. 210-227.
- _____ : “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahat Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, 1600-1914**, C. 2, (Der. Halil İnalcık, Donald Quataert), 885-1041. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2006.

- Iliou, Philippos: **Toplumsal Mücadeleler ve Aydınlanma. İzmir Vakası (1819)**, Athens, Etaireia Meletis Neou Elinismou-Mnimon, 1986.
- İnalçık, Halil: **Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Eren Yayıncılık, 1993.
- Issawi, Charles: "The Transformation of the Economic Position of the Millets in the Nineteenth Century." **Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Central Lands**, (Der. Benjamin Braude, Bernard Lewis), C. 1, 261-279. London, Cambridge University Press, 1982.
- Kalfoglous, Ioannis: **Küçük Asya Yarımadası'nın Coğrafi Tarihi** (Der. Stavros Th. Anestides), Athens, Kentro Mikrasiatikon Spoudon, 2002.
- Kapucu, Naim ve Palabıyık, Hamit: **From Tradition to Modern Age: Handbook of Turkish Public Administration**, Ankara, International Strategic Research Administration, 2008.
- Karpat, Kemal H.: "The Transformation of the Ottoman State 1789-1908", **Studies on Ottoman Social and Political History: Selected Articles and Essays**, (Der. Kemal H. Karpat), 243-282. Leiden: Brill, 2002.
- Keskin Mustafa ve Hülagü Metin, **Geçmişteki İzleriyle Kayseri**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Kostis, Kostas: "İslahatlar Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun 'Rum' Bölgelerinde Cemaatler, Kilise ve Millet", **Mnimon**, Sayı: 13, (1991), s. 57-76.
- Krikorian, Mesrob K.: **Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908**, London, Routledge, 1977.
- Küçük, Mehmet Alparslan: "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 50/2 (2009), s. 153-186.
- Lameras K. "Osmanlı Hakimiyeti Zamanındaki İhtiyar Heyetleri Kurumu Üzerine", **Mikrasiatika Hronika**, Sayı: 3 (1940), s. 1-70.
- Mardin, Şerif: "Power, Civil Society and Culture in the Ottoman Empire." **Comparative Studies in Society and History**, Sayı: 113, (1969), s. 258-281.

- Mazıciöğlu Mümtaz, Hatipoğlu Nihal ve Üstündağ, Hasan Basri: “1900’lerin Başında Kayseri Amerikan Hastanesinin Faaliyeti”, **Türk Aile Hekimliği Dergisi**, 13/2 (2009), s. 99-103, doi: 10.2399/tahd.09.099.
- Ortaylı, İlber: **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Özsoy Hasan, **Kayseri’de Amerikan Misyoner Faaliyetleri ve Talas Amerikan Koleđi**, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, Doktora Tezi, 1995.
- Sarıyıldız, Gülden: “Osmanlı Devleti’nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 2 (2002), s. 253-273.
- Shaw Stanford J. ve Shaw Ezel Kural, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Reform, Revolution and Republic. The Rise of Modern Turkey 1808-1975**, C. 2, California, Cambridge University Press, 1977.
- Şaşmaz, Musa: “İngiliz Kaptan Cooper’in Kayseri Konsolosluđu (1879)”, **Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri**, 473-482, Kayseri, Erciyes Üniversitesi, 1998.
- The Encyclopedia of Islam New Edition**, (Der. C. E. Bosworth, E. van Donzel, B. Lewis, Ch. Pellat), C. 3, Leiden, Brill, 1986.
- Tongal, M.: **Geçmişten Günümüze Karaman Türkleri**, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Master Tezi, Gebze, 2007.
- Vassiadis, George A.: **The Syllagos Movement of Constantinople and Ottoman Greek Education 1861-1923**, Athens, Center for Asia Minor Studies, 2007.
- Vosté, O. P. Jacques M. : **Fonti Serie II Fascicolo XVII Caldei-Diritto Nuono. Les Actes du Synode Chaldéen, Célébré au Couvent de Rabban Hormizd près d’Alqoche du 7 au 21 juin 1853**, Rome, Romae Typis Polyglottis Vaticanis, 1942.
- Vryonis Jr., S.: “Religious Change and Continuity in the Balkans and Anatolia from the Fourteenth Through the Sixteenth Century.” **Islamization and Cultural Change in the Middle Ages**, (Der. Speros Vryonis), 127-140. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1975.

Yapucu Pullukçuoğlu O.: **Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İzmir 2006.

Zachs Fruma ve Bawardi, Basilius: "Ottomanism in Syrian Patriotism in Salim al-Bustani's Thought", **Ottoman Reform and Muslim Regeneration**, (Der. Itzhak Weismann and Fruma Zachs), 111-126. London, I. B. Tauris, 2005.

Zürcher, Erik Jan: **Turkey: A Modern History**, London, Palgrave, 1994.